

دانشکده الهیات و معارف اسلامی (شهید مطهری)
رساله دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان

رویکرد فقیهان امامیه به مقاصد شریعت در ابواب معاملات

استاد راهنما

دکتر حسین نصری مقدم

استاد مشاور

دکتر حسین صابری

دانشجو

مهدی شوشتری

تابستان ۱۳۹۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

تاریخ:

شماره:

پیوست:

دانشگاه فردوسی مشهد

پردیس بین الملل

صورتجلسه دفاع از پایان نامه دکتری

جلسه دفاع از پایان نامه آقای مهدی شوشتری دانشجوی دوره دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی با شماره دانشجویی ۹۰۶۶۸۰۵۳۶۶ در ساعت ۱۳:۰۰ روز سه شنبه مورخ ۹۴/۶/۳۱ در محل دانشکده الهیات و معارف اسلامی با حضور امضاکنندگان ذیل تشکیل گردید.

پس از بررسی های لازم، هیات داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد ۱۰۰٪ به حروف «دهصد و بیست و یکم» و با درجه «بسیار خوب» مورد تائید قرار داد.
عنوان پایان نامه: « رویکرد فقیهان امامیه به مقاصد شریعت در ابواب معاملات»

اعضاء هیات داوران:

ردیف	نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبۀ علمی	امضاء
۱	دکتر حسین ناصری مقدم	استاد راهنما	دانشیار	
۲	دکتر حسین صابری	استاد مشاور	استاد	
۳	دکتر علیرضا عابدی سرآسیا	استاد داور	استادیار	
۴	دکتر محمدتقی فخلعی	استاد داور	استاد	
۵	دکتر احمد باقری	استاد مدعو خارجی	استاد	
۶	دکتر سید محمدتقی قبولی درافشان	نماینده تحصیلات تکمیلی و آموزش پردیس بین الملل	دانشیار	

تعهدنامه

اینجانب مهدی شوشتری دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته فقه و مبانی حقوق پردیس بین‌الملل دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان‌نامه «رویکرد فقیهان امامیه به مقاصد شریعت در ابواب معاملات» تحت راهنمایی دکتر حسین ناصری مقدم متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این پایان‌نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهش‌های محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در پایان‌نامه تا کنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد- پردیس بین‌الملل» و یا «Ferdowsi University of Mashhad – International Campus» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان‌نامه تأثیر گذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافت‌های آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

امضاء دانشجو:

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم‌افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.
- متن این صفحه نیز باید در ابتدای نسخه‌های تکثیر شده وجود داشته باشد.

تقدیم به:

ارواح مطهر شهدای انقلاب اسلامی،
امام خمینی (ره)، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی،
سردار شهید نورعلی شوشتری و شهدای روستای ینگجه سرولایت.

باپاس از اساتید محترم:

دکتر حسین ناصری مقدم و دکتر حسین صابری
که راهنما و مشاور اینجانب در تألیف رساله‌ی دکتری بوده‌اند.

بسمه تعالی

مشخصات رساله تحصیلی دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله: رویکرد فقیهان امامیه به مقاصد شریعت در ابواب معاملات		
نام نویسنده: مهدی شوشتری		
نام استاد راهنما: دکتر حسین ناصری مقدم		
نام استاد مشاور: دکتر حسین صابری		
دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	گروه: فقه و مبانی حقوق اسلام	رشته تحصیلی: فقه و مبانی حقوق اسلام
تاریخ تصویب: ۱۳۹۱/۱۲/۲۱	تاریخ دفاع: ۱۳۹۴/۶/۳۱	
مقطع تحصیلی: ☐ کارشناسی ارشد ☒ دکتری	تعداد صفحات: ۲۰۹	
<p>چکیده رساله</p> <p>مقاصد شریعت مجموعه اهداف و غایاتی است که شارع در جعل احکام شرعی مورد نظر داشته است. این رساله تلاش می‌کند مقاصد شریعت را در ابواب معاملات از منظر فقه امامیه استخراج و تحلیل کند. فقیهان امامیه با قبول امکان کشف مقاصد شریعت در ابواب معاملات، برخی روش‌های کشف اهداف شارع را به کار گرفته‌اند و در ابواب مختلف معاملات مانند بیع، قرض، رهن، هبه، حجر، ضمان، صلح و سبق و رمایه به مقاصدی مانند حفظ نفس، حفظ آبرو، حفظ مال، عدم اختلال در نظام، نفی جرح، حفظ دین، آبادانی زمین و... توجه داشته‌اند. اهتمام فقهای امامیه به مقاصد شریعت در مقام استنباط، گاه در توسعه فقه و گاهی نیز در تعمیق آن موثر بوده است. مقاصد شریعت در فقه شیعه با علم مقاصد الشریعه اهل سنت تفاوت‌هایی داشته و البته با چالش‌ها و آسیب‌هایی نیز مواجه است. اما ضرورت توجه به مقاصد شریعت، مانع از عدم توجه به اغراض شارع در مقام استنباط است، به همین دلیل فقهای معاصر شیعه، کمابیش به این علم توجه داشته‌اند.</p>		
کلید واژه:	امضای استاد راهنما:	تاریخ:
<ol style="list-style-type: none"> ۱. مقاصد شریعت ۲. حکمت تشریح ۳. علت تشریح ۴. تعدی از نص 		

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه‌ی پژوهش.....
۱.....	۱- طرح مسئله.....
۳.....	۲- پیشینه‌ی پژوهش.....
۳.....	۳- پرسش‌ها.....
۴.....	۴- فرضیه.....
۴.....	۵- ضرورت پژوهش.....
۴.....	۶- روش پژوهش.....
۴.....	۷- ساختار پژوهش.....
۵.....	۸- محدودیت‌های پژوهش.....
۶.....	فصل اول: کلیات.....
۷.....	مبحث اول: مفاهیم و اصطلاحات.....
۷.....	گفتار اول: حکمت، مناط، علت تشریح و سبب.....
۸.....	گفتار دوم: معاملات.....
۹.....	گفتار سوم: واژه شریعت.....
۱۰.....	گفتار چهارم: مقاصد شریعت.....
۱۲.....	مبحث دوم: پیشینه تاریخی و تقسیمات مقاصد شریعت.....
۱۲.....	گفتار اول: مقاصد شریعت و پیشینه آن در فقه اهل سنت.....
۱۸.....	گفتار دوم: مقاصد شریعت و پیشینه آن در فقه شیعه.....
۲۵.....	گفتار سوم: تقسیمات مقاصد شریعت.....
۲۵.....	۱- قطعی، ظنی، وهمی.....
۲۶.....	۲- عام و خاص.....
۲۶.....	۳- کلی، نوعی و جزئی.....
۲۷.....	۴- اصلی و تبعی (ذاتی و عرضی).....
۲۸.....	۵- دنیوی و اخروی.....
۲۹.....	۶- ضروری، حاجی، تحسینی.....
۲۹.....	تعریف ضروریات.....
۲۹.....	اقسام ضروریات.....
۳۰.....	تعریف حاجیات.....
۳۰.....	اقسام حاجیات.....

۳۰	تعریف تحسینیات
۳۱	اقسام تحسینیات
۳۱	مکملات مصالح
۳۲	گفتار چهارم: حصر مقاصد شریعت و نقدهایی بر آن
۳۷	مبحث سوم: جایگاه و مبانی مقاصد شریعت و تفاوت آن با مقاصد الشریعه اهل السنه
۳۷	گفتار اول: جایگاه مقاصد شریعت
۳۷	۱- جایگاه بحث مقاصد در علوم
۳۸	۲- ضرورت بحث
۳۹	۳- اهداف مقاصد شریعت
۴۲	گفتار دوم: مبانی مقاصد شریعت
۴۲	۱- هدفمندی و علت مندی شریعت
۴۵	۲- تبعیت احکام از مصالح و مفاسد
۴۹	۳- عقل و امکان کشف مقاصد شریعت
۵۴	گفتار سوم: علت تفاوت نگاه شیعه و اهل سنت به مقاصد
۵۷	مبحث چهارم: ساز و کارهای کشف مقاصد شریعت
۵۷	گفتار اول: أدله اثبات مقاصد شریعت
۵۷	۱- اثبات مقاصد با أدله نقلی
۶۱	۲- اثبات مقاصد با أدله عقلی
۶۲	گفتار دوم: روش‌های کشف مقاصد شریعت
۶۳	روش اول: روش استقراء
۷۲	روش سوم: مجرد امر و نهی ابتدایی تصریحی
۷۳	روش چهارم: استفاده از تعبیراتی که از آن‌ها مقاصد شناخته می‌شوند
۷۴	روش پنجم: سکوت شارع با وجود مقتضی و انتفاء مانع
۷۴	روش ششم: روش مراجعه به کردار پیامبر ۹
۷۴	مبحث پنجم: مقصد گرایی فقهای امامیه در غیر معاملات
۷۵	۱- اطعمه و اشربه و حکمت تشریح
۷۶	۲- حفظ آبروی متجاهر به فسق
۷۶	۳- حکمت وصیت در ثلث مال
۷۷	۴- مقاصد شارع در باب اجتهاد و تقلید
۷۸	۵- طهارت
۸۰	۶- مباحث مربوط به نماز
۸۲	۷- زکات
۸۲	۸- صوم

۸۳	۹- نذر.....
۸۳	۱۰- ریاضت بدنی.....
۸۳	۱۱- جزیه.....
۸۴	۱۲- حدود.....
۸۶	۱۳- قصاص.....
۸۹	فصل دوم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه (مطالعه در ابواب معاملات).....
۹۰	مبحث اول: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب بیع.....
۹۰	گفتار اول: مطالب مرتبط با عقد و شرایط آن.....
۹۰	۱- معاطات مفید مالکیت است.....
۹۰	۲- هدف فقه سهل گیری است.....
۹۱	۳- علم به مثنی و حکمت آن.....
۹۳	۴- علت تحریم بیع نامعلوم.....
۹۳	۵- شرط اجازه متبایعان در بیع و هدف شارع.....
۹۴	۶- ابهام در عقد و سرایت حکم آن.....
۹۵	۷- قصد شارع از بطلان بیع مجهول.....
۹۶	گفتار دوم: مطالب مرتبط با خيارات.....
۹۶	۱- اثبات خيار غبن با مقاصد شریعت.....
۹۶	۲- خيار و اختلال در نظام.....
۹۷	۳- خيار مجلس و حکمت تشریح.....
۹۷	۴- خيار شرط و شروط آن.....
۹۸	۵- خيار مجلس و وکالت در اجرای عقد.....
۹۹	۶- حکمت جعل خيار.....
۱۰۰	۷- غرض شارع از خيار و جبران غبن.....
۱۰۰	۸- اسقاط خيار و حکمت جعل خيار.....
۱۰۰	۹- تعمیم خيار با کشف حکمت آن.....
۱۰۱	۱۰- اثبات خيار حيوان برای بايع.....
۱۰۲	۱۱- امکان کشف حکمت در بیع.....
۱۰۲	گفتار سوم: مطالب مرتبط با عدالت در بیع.....
۱۰۲	۱- ارزش و عدالت.....
۱۰۳	۲- تسلیم ما وقع عليه العقد و عدالت.....
۱۰۳	۳- کاهش ارزش پول و عدالت.....
۱۰۳	۴- معیار مطالبه مثل و عدالت.....
۱۰۴	۵- حرمت کم فروشی.....

- ۶- استناد به عدالت در منفعه الدائمه ۱۰۴
- گفتار چهارم: مطالب مطرح شده در باب ربا ۱۰۵
- ۱- ربای استهلاکی و استتاجی ۱۰۵
- ۲- حيله‌های ربا و مقاصد شریعت ۱۰۶
- گفتار پنجم: عدم اختلال در نظام از مقاصد شریعت ۱۰۸
- ۱- شناخت احکام معاملات جهت عدم اختلال نظام ۱۰۹
- ۲- استنساخ و اختلال نظام در تجارات ۱۰۹
- گفتار ششم: نفی عسر و حرج از مقاصد شریعت ۱۱۰
- ۱- نفی عسر و حرج در بیع مضطر ۱۱۰
- ۲- نفی حرج در اماریت بازار مسلمانان ۱۱۱
- گفتار هفتم: مطالب مرتبط با حفظ مصلحت ۱۱۲
- ۱- حفظ مصلحت صبی از مقاصد شارع ۱۱۲
- ۲- اعتبار مصلحت در تصرفات صبی ۱۱۳
- گفتار هشتم: مطالب مرتبط با حرمت و جواز خرید و فروش ۱۱۳
- ۱- انتفاع از روغن متنجس با الغای خصوصیت ۱۱۳
- ۲- تلقی رکان و مقصد از نهی آن ۱۱۴
- ۳- حرمت خرید و فروش انگور به خمّار ۱۱۴
- ۴- عدم نهی از معامله با اکراد با توجه به مقصد شارع ۱۱۶
- ۵- خرید و فروش مال خیانت و سرقت ۱۱۶
- ۶- ملاک در جواز بیع ۱۱۷
- ۷- جواز خرید و فروش خون حیوان ۱۱۷
- ۸- خرید و فروش کاغذ برای کتب ضلال ۱۱۸
- ۹- مقصد شارع از حرمت خرید و فروش بت ۱۱۸
- ۱۰- جواز معامله بر بت ۱۲۰
- ۱۱- فروختن چیزی به چندین برابر قیمت ۱۲۱
- ۱۲- ملاک در حرمت فروش زمین به کافر ۱۲۲
- ۱۳- علت ممنوعیت فروش برده ۱۲۲
- ۱۴- عدم حرمت فروش قرآن به کفار برای حفظ دین ۱۲۲
- ۱۵- حرمت احتکار و تعدی از نص ۱۲۳
- گفتار نهم: بیع فضولی و مقصد شارع ۱۲۴
- فروش مال غیر و الغاء خصوصیت ۱۲۴
- مبحث دوم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب قرض و رهن ۱۲۵
- ۱- اختلال نظام در قرض ذمی به ذمی ۱۲۵

۱۲۵	۲- قرض و حفظ آبرو.....
۱۲۶	۳- جریان معاطات در رهن.....
۱۲۶	مبحث سوم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب هدیه.....
۱۲۶	۱- شرطیت قبض در هبه و قصد شارع.....
۱۲۷	مبحث چهارم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب حجر.....
۱۲۷	۱- عدم تمایز میان معاملات، اجاره و ازدواج سفیه در بطلان با کشف ملاک.....
۱۲۸	۲- ولایت صبی و صحت عقد.....
۱۲۸	۳- حفظ نفس، اولی از حفظ مال.....
۱۲۹	۴- توجه به مقاصد، در معاملات سفیهانه.....
۱۲۹	مبحث پنجم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب ضمان قهری.....
۱۲۹	۱- کشف مناط ضمان و سرایت آن به غیر منصوص.....
۱۳۰	۲- ضمان در منافع مستوفات با کشف علت ضمان.....
۱۳۲	۳- ضمان منافع و مقاصد شریعت.....
۱۳۲	۴- عدم ضمان در تبرعیات از مقاصد است.....
۱۳۳	۵- مناط حکم و الغاء خصوصیت.....
۱۳۳	۷- ضمان مثلی و عدالت.....
۱۳۴	مبحث ششم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب صلح و شرکت.....
۱۳۴	۱- مصلحت تسهیل در صلح.....
۱۳۵	۲- علامه حلی و مصلحت شرکت.....
۱۳۵	مبحث هفتم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب مضاربه، جعاله، مزارعه و مساقات.....
۱۳۵	۱- خیانت عامل و کشف هدف شارع.....
۱۳۶	۲- مضاربه و روح شریعت.....
۱۳۷	۳- مزارعه و حیات.....
۱۳۸	۴- ابطال مغارسه و هدف شارع.....
۱۳۸	مبحث هشتم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب اجاره.....
۱۳۸	۱- کرایه بغل و عدالت.....
۱۳۹	۲- حفظ نفس و حفظ مال غیر واجب است.....
۱۳۹	۳- اخذ اجرت طیب برای حفظ نظام و حفظ نفس.....
۱۴۰	مبحث نهم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب وکالت و وقف.....
۱۴۰	۱- وقف و حفظ نفس.....
۱۴۱	۲- وکالت و فهم مناط.....
۱۴۱	۳- فهم ملاک در وکالت.....
۱۴۲	۴- اهتمام به وقف از خواسته‌های شارع است.....

۱۴۲	۵- عدالت محوری در وکالت
۱۴۴	مبحث دهم: مقصدگرایی در آرای فقهای امامیه در باب سبق و رمایه
۱۴۴	۱- سبق و رمایه و مقصد شارع
۱۴۷	۲- رهان و مقصد شارع از جهاد
۱۴۸	۳- اخذ جایزه از جائر در صورت اجرای عدالت
۱۴۹	فصل سوم: تحلیل آرای فقهای امامیه در باب تاثیر مقاصد شریعت در ابواب معاملات
۱۵۰	مبحث اول: تصویر کلی فقه امامیه از جهت میزان اهتمام به مقاصد شریعت
۱۵۰	گفتار اول: فقه شیعه و مقاصد شریعت
۱۵۲	گفتار دوم: مقاصد شریعت مورد استناد فقهای شیعه
۱۵۲	۱- حفظ نفس
۱۵۳	۲- حفظ آبرو
۱۵۳	۳- حفظ مال
۱۵۵	۴- ایجاد امنیت
۱۵۶	۵- عدالت
۱۵۷	۶- حفظ مصلحت
۱۵۷	۷- عدم اختلال در نظام
۱۵۸	۸- نفی حرج
۱۵۹	۹- حفظ دین
۱۵۹	۱۰- نفی غرر
۱۶۰	۱۱- نفی سبیل
۱۶۰	۱۲- حفظ کرامت انسان
۱۶۱	۱۳- آبادانی زمین
۱۶۱	۱۴- مقاصد شریعت بطور عام
۱۶۲	مبحث دوم: شیوه‌های به‌کارگیری مقاصد شریعت از سوی فقها
۱۶۲	گفتار اول: اندیشه‌های متفاوت در مواجهه با مقاصد شریعت
۱۶۲	اندیشه اول: نصّ بَسْتَد
۱۶۲	اندیشه دوم: نص محور با گرایش به مقاصد
۱۶۳	اندیشه سوم: نص‌پذیر و مقاصد محور
۱۶۳	اندیشه چهارم: مقاصد بَسْتَد
۱۶۷	اندیشه پنجم: اندیشه اعتدال (نص بَسْتَد با توجه به مقاصد)
۱۶۷	تفکیک نصوص مبین حکم از نصوص مبین مقاصد
۱۶۹	راه شناخت نصوص مبین حکم از نصوص مبین مقاصد
۱۷۲	گفتار دوم: گونه‌های تأثیر مقاصد شریعت در فقه شیعه

۱-کارکرد مقاصد شریعت در توسعه فقه.....	۱۷۲
۱-۱- استکشاف حکم از مقاصد شریعت.....	۱۷۲
۱-۲- تقیید و توسعه نصوص.....	۱۷۴
۱-۳- جلوگیری از احتیاط‌های ناروا.....	۱۷۶
۱-۴- جلوگیری از حیل‌های شرعی.....	۱۷۷
۱-۵- توجه به مقاصد شریعت، دلیلی در برابر اصول عملیه.....	۱۷۸
۲- کارکرد مقاصد شریعت در تعمیق فقه.....	۱۷۹
۲-۱- فهم صحیح نصوص.....	۱۷۹
۲-۲- معیاری برای رد یا قبول روایات.....	۱۸۱
۲-۳- درک عقل عملی.....	۱۸۳
گفتار سوم: مقاصد شریعت، چالش‌ها و آسیب‌ها.....	۱۸۵
۱- عدم آگاهی به مقاصد شریعت.....	۱۸۵
۲- مشخص نبودن اعتبار برخی روش‌های کشف مقاصد.....	۱۸۶
۳- جایگزینی خرد گرایی با تعبد.....	۱۸۶
۴- خروج از ضابطه‌مندی فقه.....	۱۸۷
۵- تعارض مقاصد شریعت.....	۱۸۸
۶- افراط در مقاصد گرایی.....	۱۸۹
۷- ایجاد فقهی نو.....	۱۹۱
گفتار چهارم: تفاوت مقاصد شریعت مورد نظر اهل سنت، با دیدگاه فقهای امامیه.....	۱۹۲
منابع و مأخذ.....	۱۹۳

مقدمه‌ی پژوهش

۱- طرح مسئله

اسلام دینی فطری و عقلانی است، لذا به اهداف و مقاصد شریعت توجه داشته، اولاً شریعت را بر مصالح و مفاسد واقعی استوار کرده، ثانیاً در موارد فراوانی به این مقاصد اشاره کرده است. شعار لزوم مصلحت در تشریح و «الواجبات الشرعية الطاف فی الواجبات العقلية»^۱ هم بر این مطلب اشاره دارد. عقل سلیم این گونه درک می‌کند که چون خداوند، حکیم است در تشریح احکام اسلامی هدف داشته و مقاصد را دنبال می‌کند.

تفسیر درست نصوص^۲، کمک به مکلفان در اقناع تعقل آنان^۳، مرجحی در تعارض میان روایات^۴، راهکاری برای پاسخ‌گویی به احکام مستحدثه، جلوگیری از حیل‌های شرعی^۵ و پدید آمدن نظام در فقه از مهم‌ترین اهداف علم مقاصد شریعت ذکر شده است.

مراد از مقاصد شریعت، اهداف، نتایج و فوایدی است که از وضع شریعت به طور کلی و وضع احکام آن به طور جزئی، مورد انتظار بوده است؛ به تعبیر دیگر، غایاتی است که شریعت به هدف تحقق آنها وضع شده است.^۶

بحث مقاصد شریعت و مناطات احکام، در فقه شیعه کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. برخی فقهای شیعه با تاکید بر این نکته که مصالح احکام، مخفی و دور از دسترس عقل بشرند^۷، کمتر در صدد کشف مصالح و مناطات احکام بر آمده و به دلیل نگرانی از گرفتار شدن در دام قیاس که امامان معصوم علیهم‌السلام بر پرهیز از آن همواره تاکید کرده‌اند^۸، از

۱- صافی گلپایگانی، علی، *ذخیره العقبی فی شرح العروه الوثقی*، ج ۶، ص ۱۶۴، بمعنی کون الواجبات الشرعیة مقربةً للبعد بالواجبات العقلية.

۲- حسینی، اسماعیل، *نظریة المقاصد عند الامام محمد الطاهر بن عاشور*، ص ۱۲۲.

۳- خادمی، نور الدین بن مختار، *علم المقاصد الشرعیة*، ص ۵۱.

۴- آمدی، علی بن محمد، *الاحکام*، ج ۴، ص ۲۸۶.

۵- آمدی، علی بن محمد، *الاحکام*، ج ۴، ص ۳۸۵.

۶- فاسی، علال، *مقاصد الشریعة الاسلامیة و مکارمها*، ص ۷.

۷- خوئی، سید ابو القاسم، *موسوعة الإمام الخوئی*، ج ۲۰، ص ۴۱۶ و *نهایة الدراية*، ج ۲، ص ۱۳۰.

۸- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، باب البدع و الرای

روش‌های استنباط عقلی تا حد ممکن اجتناب کرده‌اند. با این حال برخی فقیهان دوران میانی فقه شیعه مانند شهید اول^۱، محقق حلی^۲، فاضل مقداد^۳ و در میان اندیشمندان معاصر شیعه، برخی مانند مرحوم شهید صدر^۴ محمدجواد مغنیه^۵ و امام خمینی (ره) به تبیین نقش مقاصد شریعت و مصالح احکام پرداخته و مناطات احکام را مخصوصاً در ابواب معاملات به عنوان یک اصل قابل اتکا مورد توجه قرار داده‌اند.

بررسی رویکرد فقهای امامیه درباره مقاصد شریعت، نیازمند اثبات چند مبنا است اول بایستی ثابت شود شریعت مقاصدی دارد و احکام شرعی نیز از این مقاصد و مصالح تبعیت نموده، اغراض و حکمت‌هایی را در خود نهفته دارد. دوم اثبات شود که این مقاصد و مصالح قابل فهم برای بشر است. سوم اینکه، فقها در مقام استنباط از مقاصد شریعت استفاده کرده باشند.

این مقال با تتبع در آراء فقها و بررسی این مبانی در ابواب معاملات درصدد ارائه گزارشی از رویکرد فقهای امامیه به این مهم است و تعبیراتی مثل مذاق شریعت، شم فقاہت، توجه به مناطها و ملاک‌های احکام در استنباط، علل التشریح و حکمت جعل احکام، نمونه‌هایی از اهتمام فقهای شیعه بر مقاصد الشریعه می‌باشد. در کنار این موارد، استفاده‌های فراوان از تأثیرات عرف و مصلحت در فقه، امضایی دانستن معاملات و سعی در دخالت بیش از پیش عقل در استنباط، همگی نشان‌گر توجه ایشان بر این امر است. با این حال، به نظر می‌رسد، اینکه چه مقاصدی از شریعت و به چه میزان، نزد فقهای شیعه برای استنباط شرعی مورد استفاده بوده، چه روش‌های کشف و چه شیوه‌های تأثیری داشته است جای تحقیق و پژوهش دارد.

۱- شهید اول، محمدبن مکی، *القواعد و الفوائد*، ج ۲ ص ۱۳۸- ج ۱ ص ۳۸ و ۶۰-۶۴ و ج ۱ ص ۱۴۱-۱۴۴

۲. جعفر بن حسن محقق حلی، *معارض الأصول*، ص ۱۶۳

۳- فاضل مقداد، *التنقیح الرائع لمختصر الشرائع*، ج ۱، ص ۱۴

۴- صدر، سید محمد باقر، *اقتصادنا*، ص ۲۸۸.

۵- مغنیه، محمد جواد، *فقه الإمام الصادق علیہ السلام*، ج ۳، ص ۶۷ تا ۷۰

۲- پیشینه‌ی پژوهش

در بین اهل سنت، کتاب‌ها و آثار فراوانی با عنوان مقاصد الشریعه به چشم می‌خورد. از جمله کتاب «الموافقات» ابو اسحاق شاطبی، «مقاصد الشریعه الاسلامیه» محمد الطاهر ابن عاشور، «نظریه المقاصد عند الامام الشاطبی» احمد الریسونی، «نحو تفعیل مقاصد الشریعه» جمال الدین عطیه و «نظریه المقاصد عند الامام محمد بن طاهر بن عاشور» نوشته اسماعیل الحسنی، مهم‌ترین این آثار هستند، از متقدمان شیعه، کتاب «علل الشرایع» اثری مرتبط با بحث مورد نظر ماست و برخی از ایشان در استنباط خود، مقاصد الشریعه را مورد توجه قرار داده‌اند. از محققان معاصر آقای ابوالقاسم علی‌دوست در کتاب «فقه و مصلحت» و «فقه و عقل» خود به صورت مختصر به تبیین مقاصد شریعت پرداخته و چند نمونه از مقصدگرایی فقها در استنباط را بیان کرده‌است. در این زمینه می‌توان به چند مقاله از محققان دانشگاهی اشاره کرد: از آن جمله، مقاله «مقاصد الشریعه از دیدگاه شیخ محمد جواد مغنیه» تالیف دکتر رحیم وکیل زاده و «جغرافیای مقاصد شریعت» تالیف مجید مرادی و مقاله «از مناسبت تا مذاق فقه راه‌هایی به مقاصد الشریعه» تالیف دکتر حسین صابری از اساتید دانشگاه فردوسی مشهد، «مقاصد الشریعه و مصالح احکام در فقه شیعه» تالیف سیدعلی‌رضا صدر حسینی، همچنین می‌توان به چندین ترجمه و نقد کتاب پیرامون مقاصد الشریعه اهل سنت اشاره کرد. مانند: «پژوهشی درباره‌ی مقاصد الشریعه» اثر علیرضا بهار دوست که ترجمه و نقدی بر مقاصد الشریعه ابن عاشور است. «تفاوت مقاصد شریعت و مقاصد نفوس» نوشته فهد ابن صالح العجلان، ترجمه عادل حیدری و... با این حال آنچه در این تحقیق در صد انجام آن هستیم، از نظر جامعیت، میزان تتبع و پیدا کردن نمونه‌های عملی از مقصدگرایی در فقه شیعه، اثری جدید خواهد بود.

۳- پرسش‌ها

- ۱- منظور از مقاصد شریعت چیست و مبانی مقصدگرایی کدامند؟
- ۲- پیشینه‌ی مقاصد شریعت و تقسیمات آن کدامند؟
- ۳- دیدگاه امامیه پیرامون مقاصد شریعت چه تفاوتی با نظر اهل سنت دارد؟
- ۴- نمونه‌های عینی استفاده از مقاصد شریعت در فقه شیعه و در ابواب معاملات کدامند؟

۵- فقهای امامیه به چه میزان مقاصد شریعت را در آراء فقهی خود در معاملات مورد توجه قرار داده‌اند؟

۶- شیوه‌های به‌کارگیری مقاصد شریعت در فقه امامیه چگونه است؟

۴- فرضیه

از دیدگاه نگارنده:

۱- فقهای امامیه مقاصد شریعت را در استنباط به‌کار گرفته‌اند.

۲- پیشینه مقاصد شریعت در فقه شیعه در سیره ائمه و کتب علل احکام مشهود است.

۳- شیوه بحث از مقاصد شریعت در فقه اهل سنت به دلیل تفاوت در روش‌های کشف و متفاوت بودن مبانی با روش امامیه متفاوت است.

۴- مقاصد شریعت کمابیش و در توسعه و تعمیق فقه امامیه موثر بوده‌است.

۵- ضرورت پژوهش

آشکار نمودن وضعیت حاکم بر فقه امامیه، از نظر میزان استفاده ایشان از مقاصد شریعت در ابواب معاملات با توجه به این‌که اهتمام به مقاصد شریعت، یکی از راه‌های کارآمدتر کردن فقه و پاسخ‌گویی به نیازهای معاصر می‌باشد، مهم‌ترین علت پرداختن به این تحقیق است.

۶- روش پژوهش

روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و از منابع کتابخانه‌ای و نرم‌افزاری استفاده شده و حتی الامکان تمامی منابع از آثار فقها و اصولیان بزرگ شیعه مورد بررسی قرار گرفته است.

۷- ساختار پژوهش

این پژوهش شامل سه فصل است، فصل اول؛ برای روشن شدن محل بحث، پس از تعاریف و بیان پیشینه مقاصد شریعت و تقسیمات آن، به تشریح پایه‌های مقاصد شریعت در فقه و اصول امامیه پرداخته و در پایان، سازوکارهای کشف مقاصد شریعت را بررسی می‌کند.

فصل دوم؛ در ده گفتار نمونه‌های عینی استفاده از مقاصد شریعت در ابواب مختلف معاملات را طبق دسته‌بندی شهید اول در لمعه دمشقیه، بررسی نموده تا گزارشی از رویکرد فقها به این مهم را ارائه نماید.

فصل سوم؛ نظرات نگارنده را پس از ارائه نمونه‌های عینی مورد نظر قرار داده، ضمن اشاره به مقاصد شریعت مورد استناد فقها در ابواب معاملات، شیوه‌های به‌کارگیری مقاصد شریعت توسط فقهای امامیه، برخی چالش‌ها و آسیب‌های پیش روی مقاصد الشریعه در فقه امامیه و تفاوت‌های بنیادین مقاصد الشریعه اهل سنت با مقاصد شریعت مورد استناد فقهای شیعه، چند پیشنهاد نیز ارائه داده است.

۸- محدودیت‌های پژوهش

مهم‌ترین محدودیت این پژوهش در ابتدای امر، عدم ورود مستقیم فقهای امامیه به مقاصد شریعت و به تبع آن، روشن نبودن زوایای این علم است. فقه امامیه با وجود آن که ظاهراً تمامی پایه‌های مقصدگرایی را دارد معلوم نیست چرا کم‌تر به این مهم پرداخته‌است و از طرفی افراط و تفریط‌های برخی نواندیشان و صاحب نظران، و عدم پاسخ‌گویی صریح به این دیدگاه‌ها چالش دیگر این موضوع است.

فصل اول: کلیات

مبحث اول: مفاهیم و اصطلاحات

گفتار اول: حکمت، مناط، علت تشریح و سبب

در عرف فقیهان، حکمت همان مصلحت مد نظر شارع از تشریح حکم است. یا آنچه از جلب منفعت یا دفع ضرر که شارع، قصد آنها را دارد.^۱

از دیدگاه نگارنده، حکمت حکم؛ باعث شارع برای تشریح حکم و غایت مد نظر اوست، اما علت حکم؛ همان امر ظاهر منضبطی است که شارع، حکم را بر آن بنا نموده و وجوداً و عدماً به آن مرتبط کرده است. بنابراین حکمت حکم هیچ گاه موضوع حکم نیست و موضوع حکم الزاماً امر دیگری است، لکن علت حکم همیشه موضوع واقعی حکم خواهد بود.^۲

واژه ملاک و مناط نیز گاه همسان با حکمت و گاه همسان با علت به کار می‌روند؛ هرچند واژه مناط بیشتر به معنای علت استعمال می‌شود؛ مثلاً در واژه ترکیبی تنقیح مناط، این واژه به معنای علت تامه است.^۳

به نظر می‌رسد گاهی در بیان فقهای شیعه «علت» به صورت ترکیبی با کلمه تشریح آورده شده است. «علة التشریح» که بسیار نزدیک به همان معنای مقصد و حکمت تشریح است و در هر جایی نیز که شک بین حکمت یا علت بودن پیش آید، حمل بر علت بودن لازم است، زیرا ظاهر ادات تعلیل این است که آنچه ذکر شده علت حکم باشد.^۴

شافعیه، ابن حاجب از مالکیه و صدر الشریعه از حنفیه علت را به انگیزه شارع در تشریح حکم تعریف کرده‌اند که منظور از انگیزه شارع، همان مصلحت و حکمت نهفته در اشیاء و هدف شارع از تشریح حکم است. برخی هم که نخواستند بر خلاف دیدگاه کلامی

۱- حکیم، محمد تقی، *الاصول العامه للفقہ المقارن*، ص ۲۲۰- الحکمه هی المصلحه المقصوده للشارع من

تشریح الحکم ای ما قصد الیه الشارع من جلب نفع او دفع ضرر

۲- بجنوردی، حسن، *القواعد الفقهیه*، ج ۳، ص ۱۸۵

۳- علیدوست، ابوالقاسم، *فقه و مصلحت*، ص ۷۷.

۴- حائری یزدی، مرتضی، *مبانی الاحکام فی اصول شرائع الاسلام*، ج ۱، ص ۵۳۸- لابد ان یحمل الکلام علی

الثانی، لان ظاهر اداه التعلیل...